

DREWNIANA ARCHITEKTURA ŚWIECKA

Opracowanie: Magdalena Michniewska

Podstawowa literatura:

1. Ignacy Tłoczek, *Polskie budownictwo drewniane*, Ossolineum 1980 r.
2. Ignacy Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, Warszawa 1985 r.
3. Tadeusz Chrzanowski, Marian Kornecki, *Sztuka Ziemi Krakowskiej*, Kraków 1982 r.
4. Marian Pokropek, *Budownictwo ludowe w Polsce*, Warszawa 1976 r.
5. Grażyna Ruszczyk, *Drewno i architektura. Dzieje budownictwa drewnianego w Polsce*, Warszawa 2007
6. Marek Wiśniewski, *Budownictwo drewniane*, Łódź 1987 r.

I. POJĘCIA

Korpus – zasadnicza, centralna część budynku wyodrębniona w jego bryle.

Elewacja – zewnętrzne lico jednej ze ścian budynku.

Fasada (front) – elewacja frontowa, w której znajduje się główne wejście do budynku.

Budynek szerokofrontowy – budynek posiadający główne wejście w ścianie wzdłużnej.

Budynek wąskofrontowy – budynek posiadający główne wejście w ścianie szczytowej.

Ryzalit – część budynku wysunięta przed lico elewacji, na całej jej wysokości.

Wykus – część budynku wysunięta przed lico elewacji, ale nie na całej jej wysokości.

Alkierz – narożne pomieszczenie, wyraźnie wydzielone z bryły budynku, niższe od niego i nakryte osobnym dachem. Także: pomieszczenie używane jako sypialnia.

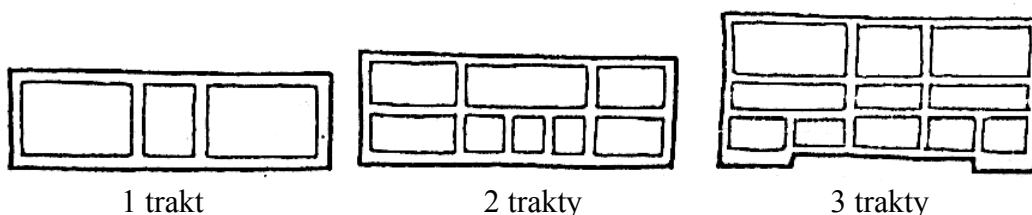
Podcień – przedproże budynku nakryte dachem, spoczywającym na słupach lub na rysiach.

Ganek – otwarta przystawka poprzedzająca wejście do budynku, z zadaszeniem wspartym na słupach.

Portyk – zewnętrzna część budynku, często związana z głównym wejściem, otwarta kolumnadą lub rzędem filarów.

Facjata – pomieszczenie mieszkalne wbudowane w poddasze, o ścianach przeбитych przez połacie dachu, nakryte oddzielnym dachem.

Trakt – ciąg pomieszczeń wzdłuż jednej osi. Zależnie od liczby traktów wyróżnia się budynki 1-, 2-, 3-aktowe. Trakt o szerokości zdecydowanie węższej od pozostałych zwie się półtraktem.

II. CHAŁUPY

Chałupa – tradycyjny wiejski (chłopski) dom mieszkalny lub mieszkalno-gospodarczy.

Zagroda (obejście) - zespół wszystkich budynków łącznie z działkami, na których stoją.

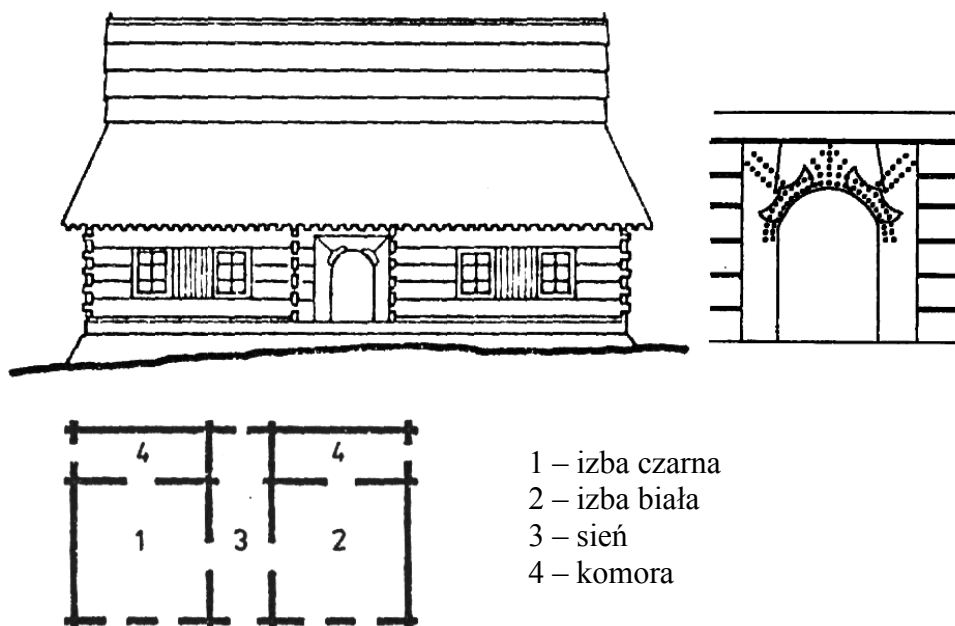
Cechy charakterystyczne chałup karpackich:

- część mieszkalna połączona z gospodarczą, pod wspólnym dachem lub pod kątem prostym; zagrody jednobudynkowe lub dwubudynkowe, rzadziej wielobudynkowe, na niektórych terenach zagroda bogatszych gospodarzy to tzw. **okół** – zagroda budowana zwarcie, dookoła podwórza;
- szerokofrontowe, orientowane dłuższą ścianą ku południu;
- w starszych chałupach okna tylko od południa, tylnia ściana bez okien, często dodatkowo osłonięta zahatą;
- zazwyczaj parterowe;
- najczęściej konstrukcji zrębowej;
- jedno- lub półtoratraktowe; w chałupach najbiedniejszych znajduje się tylko jedna izba i sień, w bogatszych co najmniej dwie izby (izba czarna – kuchnia, wyposażona w piec oraz izba biała – reprezentacyjna, zwana też świetlicą) i sień. W chałupach półtoratraktowych znajdują się dodatkowe komory czy składziki;
- dachy wysokie, spadziste, pierwotnie czterospadowe, później dwuspadowe, przyczółkowe bądź naczółkowe; najczęściej kryte dranicami lub gontem.

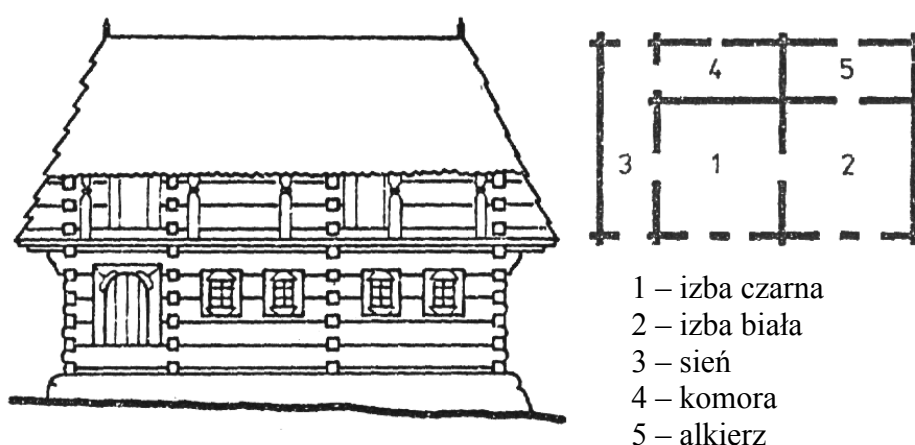
Na terenie polskich Karpat wyszczególnia się kilka podstawowych typów chałup:

- a) **Chałupy podhalańskie** – wyróżniają się bogatymi zdobieniami. Budowle jedno- lub półtoratraktowe, z izbą czarną i izbą białą przedzieloną sienią. W obu izbach stropy belkowe płaskie; w izbie białej belki stropowe dodatkowo wzmocnione poprzecznym sosrębem, zazwyczaj bogato zdobionym. Odrzwia wykonane starannie, zdobione kołkowaniem i rzeźbionymi ornamentami. Dachy przyczółkowe, kryte gontem; szczyty zdobione często motywem „wschodzącego słońca”. Pomieszczenia inwentarskie najczęściej dobudowane do chałupy pod kątem prostym, od zachodu.

Największy zespół chałup podhalańskich znajduje się w Chochołowie. Domy ustawione są szczytami do drogi.

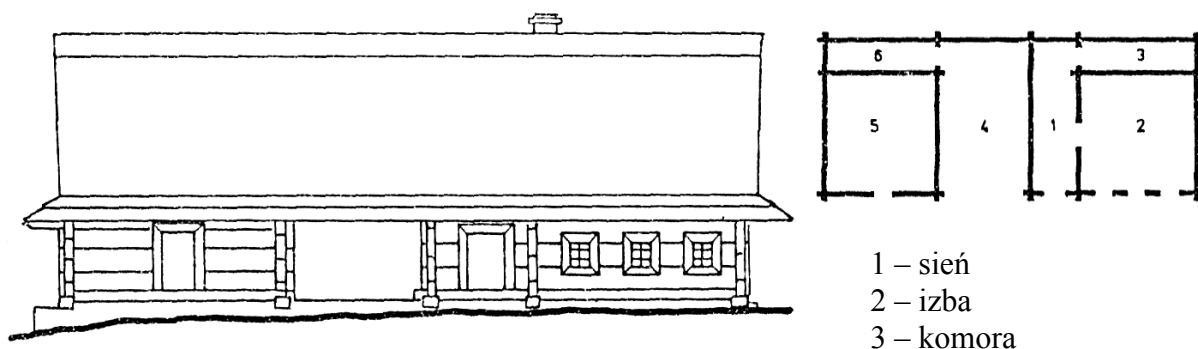

- b) **Chałupy beskidzkie** – zbliżone do chałup podhalańskich, ale mniej zdobne.
- c) **Chałupy orawskie** – najbardziej charakterystyczna dla tego regionu i wyróżniająca się spośród wszystkich chałup góralskich się jest tzw. **chałupa z wyżką**. Jest to chałupa jedno- lub półtoratraktowa, ze skrajnie położoną, przelotową sienią. Z sieni przejście do izby czarnej, a z niej do izby białej. W chałupach półtoratraktowych dodatkowo komora (dostępna z sieni) i alkierz (dostępny z izby białej). Nad izbą białą umieszczona wyżka - poddasze przeznaczone do przechowywania plonów. Do wyżki dostęp z przedwyżca – galeryjki umieszczonej od frontu budynku, dostępnej schodkami z sieni lub z zewnątrz po drabinie. Całość nakryta dachem czterospadowym z dymnikami.
- Dla Orawy typowa jest też chałupa z dachem naczółkowym, bez wyżki.

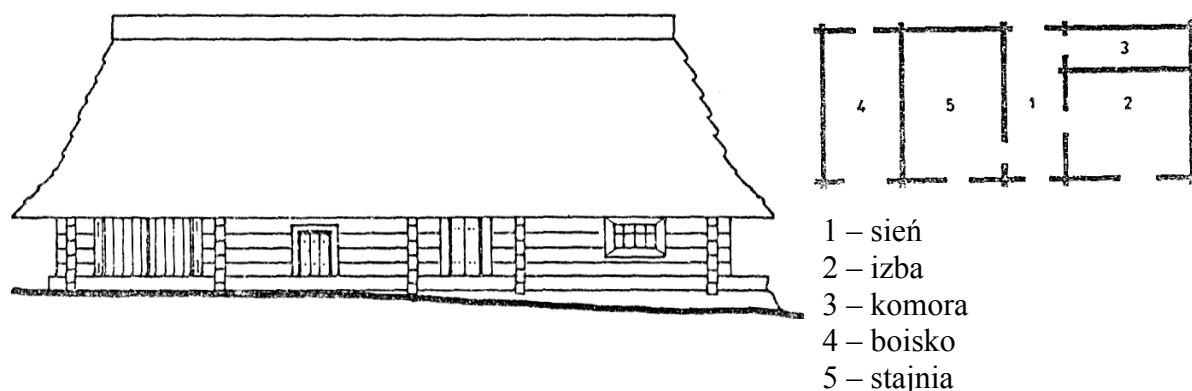

- d) **Chałupy spiskie** – zbliżone do chałup podhalańskich; szczególna jest zabudowa wsi spiskich o charakterze zwartych ulicówek, w której chałupy ustawiano szczytami do drogi. Budowano również chałupy wąskofrontowe z przelotową sienią na skrajnej osi.

- e) **Chałupy lemkowe (wschodnia lemkowiszczyna)** – łączą funkcje mieszkalne i gospodarcze (zagrody jednobudynkowe, wydłużone). Nakryte wysokim dachem dwuspadowym, często z charakterystycznymi, odchylonymi od pionu szczytami dachowymi.

- f) **Chałupy bojkowskie** – łączą funkcje mieszkalne i gospodarcze (zagrody jednobudynkowe, wydłużone). Dachy charakterystyczne, kryte słomą, z szerokim okapem nasuniętym na zrąb. Szczyt do widocznej ściany zrębowej wynosi nawet 3:1.

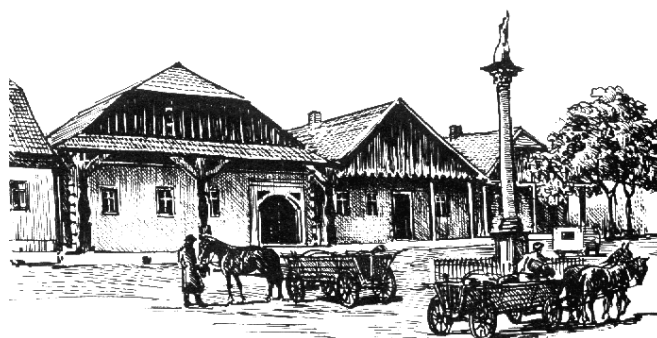

W rejonach pogórskich chałupy ubogie łączyły część mieszkalną z gospodarczą; bogatsi gospodarze często mieli zagrody wielobudynkowe lub tzw. okoły. Chałupy budowano zazwyczaj w konstrukcji zrębowej, jedynie chałupy rzeszowskie (w okolicach Rzeszowa, Łańcuta, Przeworska) najczęściej stawiano w konstrukcji przysłupowej. Często od wewnątrz ściany wyprawiano gliną, a od zewnątrz bielono. Dachy czterospadowe, później też dwuspadowe, pierwotnie kryto wyłącznie słomą.

III. DOMY MAŁOMIASTECZKOWE

Cechy charakterystyczne:

- zgrupowane wokół rynku lub ulic;
- najczęściej ustawione szczytem do rynku lub ulicy;

- poszczególne budynki zazwyczaj wznoszone oddzielnie, z wąskimi przejściami między sąsiednimi posesjami (tzw. miedzuchy); niekiedy domy sąsiadujące posiadały wspólne ściany graniczne (np. Krościenko);
- pierwotnie o wyrównanej wysokości ścian i dachów;
- najczęściej parterowe, z poddaszem wykorzystanym częściowo na cele mieszkalne;
- konstrukcji zrębowej, wyjątkowo konstrukcji przysłupowej (m.in. Zakliczyn, Kalwaria Paławska);
- wąskofrontowe, dwutraktowe, z przelotową sienią na osi skrajnej;
- często z podcieniami, wspartymi na słupach (m.in. Ciężkowice, Pruchnik) lub na rysiach (m.in. Lanckorona);
- dachy dwuspadowe, naczółkowe lub przyczółkowo-naczółkowe.

Przykłady: Ciężkowice, Czchów, Lipnica Murowana, Lanckorona, Stary Sącz, Krościenko. W Suchoj Beskidzkiej i Andrychowie zachowały się domy o nieco odmiennej architekturze, typowe dawniej dla miasteczek z regionu Beskidu Zachodniego: o układzie kalenicowym, szerokofrontowe, z facjatkami we frontowych połaciach dachowych.

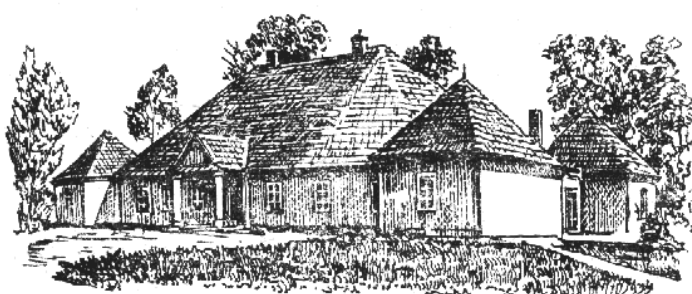

IV. DWORY

Najstarsze zachowane drewniane dwory w Polsce pochodzą z XVII w.

Barokowe, XVII-wieczne dwory to budowle parterowe, często z facjatką, trzytraktowe, o zwartym układzie i rzucie zbliżonym do kwadratu, z obszerną sienią biegnącą osiowo wzdłuż wszystkich trzech traktów. Oś środkowa zaakcentowana na zewnątrz gankiem lub ryzalitem, w narożach często prostokątne lub kwadratowe alkierze, nawiązujące do architektury obronnej. Dachy wysokie, czterospadowe, często łamane. Od końca XVII w. plan dworu wydłuża się, zmienia na dwutraktowy, wyraźnie prostokątny.

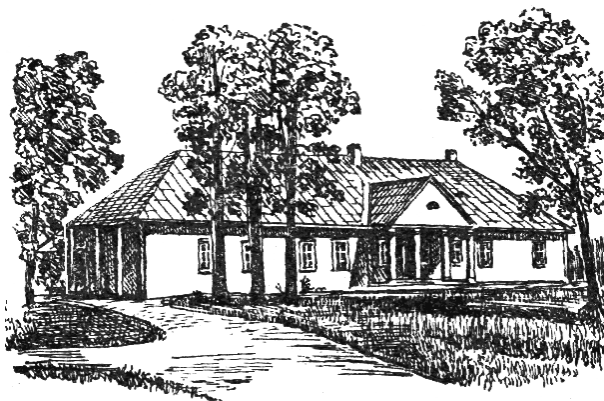
Przykłady: dwór w **Rdzawy** k/Bochni, obecnie w Sąddeckim Parku Etnograficznym (XVII w.), dwór w **Laskowej** (1677 r.). Dwory alkierzowe: **Wielogłowy** (XVII w., pierwotnie 4 alkierze, po przebudowie tylko 2), **Świdnik** (1752 r., 4 alkierze, układ dwutraktowy).

W II poł. XVIII w. i XIX w. wykształca się charakterystyczny **typ „dworu staropolskiego”**:

- orientowany wedle słońca na godz. 11;
- parterowy;
- najczęściej dwutraktowy, zazwyczaj z większym pomieszczeniem o charakterze salonu na osi;
- wejście poprzedzone gankiem lub portykiem kolumnowym;
- dachy mansardowe lub łamane polskie.

Przykłady: Raciechowice (1670 r.), Chrobacze (2 poł. XVIII w.), Łopuszna (ok. 1800 r.).

Charakter dworów często posiadały także plebanie; np. plebania w Grybowie (1699 r.).

V. STYL „SZWAJCARSKI” („TYROLSKI”)

Styl typowy dla budownictwa uzdrowiskowego, wykształcony w drugiej połowie XIX w. pod wpływem wzorców z krajów alpejskich. W stylu tym stawiano pensjonaty, wille i domy zdrojowe.

Cechy charakterystyczne stylu:

- przemieszanie konstrukcji zrębowej ze szkieletową;
- szalowanie poziome;
- wznoszenie budowli o kilku kondygnacjach;
- liczne ganki, facjaty, werandy osłonięte zadaszeniami, wieżyczki dostawione do narożników;
- bardzo bogata, ażurowa dekoracja snycerska.

Przykłady: liczne wille w Krynicy (m.in. „Witoldówka”, „Romanówka”) i w Szczawnicy (m.in. „Dom nad Zdrojami”).

VI. STYL ZAKOPIAŃSKI

Styl wykształcony w latach 90-tych XIX w. Jego teoretykiem i twórcą był Stanisław Witkiewicz, który w drewnianym budownictwie podhalańskim dostrzegł się cech „dawnego stylu polskiego”. W stylu tym stawiano pensjonaty, wille i obiekty uzdrowiskowe.

Cechy charakterystyczne stylu:

- konstrukcja zrębowa (zrąb widoczny, bez szalunku);
- budowle o rozbudowanym programie mieszkalnym, wzniesione na wydatnych, kamiennych cokołach;
- częste facjaty i werandy z balustradami o dekoracjach ludowych;
- dachy przyczółkowe, wysokie, o półszczytach zdobionych często motywem „wschodzącego słońca”.

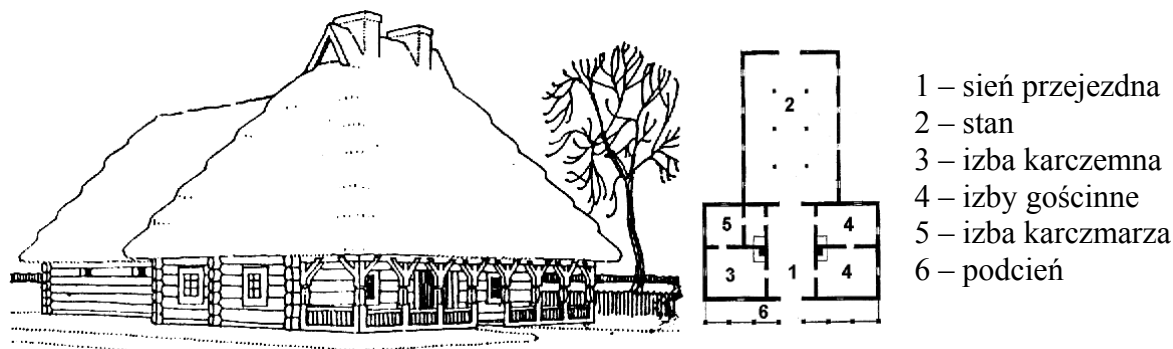
Przykłady: w Zakopanem wille Koliba, Oksza, Pod Jedłami, kaplica na Jaszczurówce.

VII. KARZMZMY

Karczmy służyły jako gospody, miejsca zebrań i spotkań ludności, często też jako zajazdy. Najmniejsze karczmy składały się z dwóch części: izby karczemnej i mieszkania karczmarza. Większe posiadały dodatkowo pomieszczenia stajenne (tzw. stany), połączone w jeden korpus z gospodą lub do niej dostawione oraz izby gościnne. Często część mieszkalno-gościnną oddzielała od karczemnej przelotowa sień.

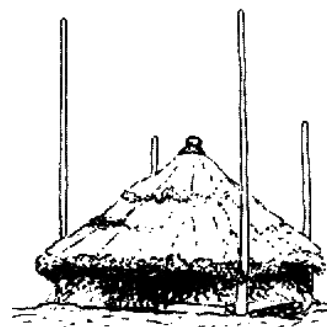
Budowle najczęściej konstrukcji zrębowej, nakryte dachem czterospadowym, czasem łamanym, często z podcieniem wzdłuż ściany frontowej.

Przykłady: Jeleśnia (1774 r.), Sucha Beskidzka (XVIII w.), Podwilk (XVIII w., obecnie w Orawskim Parku Etnograficznym w Zubrzycy Górnej).

VIII. BUDYNKI GOSPODARCZE

bróg – ruchome zadaszenie osadzone na czterech pionowych słupach (tzw. brożynach), przeznaczone do osłony składanego pod nim siana. Zadanie stanowi dach namiotowy (brogowy).

stodoła – budynek przeznaczony do przechowywania niewymłóconego zboża i słomy; funkcjonalnie podzielony na pomieszczenia magazynowe (sąsieki, inaczej zapola) oraz na służące do młócki zboża gliniane klepisko (boisko), zazwyczaj centralnie usytuowane i przejazdowe. Stodoły mogą mieć konstrukcję zrębową, szkieletową lub mieszaną; najczęściej zbudowane są na planie prostokąta i nakryte dachem czterosпадowym lub dwusпадowym o konstrukcji krokwiowej lub sochowo-ślemieniowej. Charakterystyczne wieloboczne stodoły budowane były w wąskim klinie sięgającym od Moraw, poprzez Śląsk, ziemię oświęcimską aż po Kraków.

spichrz, spichlerz – budowla, w której przechowuje się ziarno wszelkich gatunków zbóż. Na terenach górskich i pogórskich najczęściej budowano niewielkie zrębowe spichlerzyki na planie kwadratu lub prostokąta, z wejściem w ścianie szczytowej, często piętrowe, połączone z kamiennymi piwnicami.

sypaniec – archaiczny mały spichrz o konstrukcji zrębowej, sklepiony kolebkowo przez zwężenie i zaokrąglenie zrębu, od zewnątrz obity dziesiątkami kołeczków i obrzucony (obsypany) gliną; przykryty dachem nie związanym konstrukcyjnie ze zrębową kolebką, zrzucającym w razie pożaru bosakami. Charakterystyczny dla Spisza i łemkowszczyzny. Przykłady: Kacwin, sypańce z Muszynki w Sądckim Parku Etnograficznym; bardzo dużo zachowanych na Słowacji.

spichlerz dworski – magazyn zbożowy należący do dawnych folwarków wiejskich; budowla niekiedy obszerna, konstrukcji zrębowej, jedno- lub dwukondygnacyjna, nakryta dachem czterosпадowym, często z podcieniem od frontu. Przykład: Raciechowice (1774 r.);

szalasy pasterskie – budowle proste, prymitywne, wykonane najczęściej z okrągłaków, zazwyczaj o archaicznej konstrukcji dachowej sochowo-ślemieniowej. Największy zespół szalasów znajduje się na Polanie Podkólne koło Jurgowa (56 obiektów przeniesionych w XIX w. z polan Tatr Jaworzyńskich).

IX. BUDYNKI PRZEMYSŁOWE

Z drewna wykonywano dawniej wiele obiektów przemysłowych, m.in. młyny, tartaki, folusze, olejarnie, wiatraki, kuźnie.

X. SKANSENY

Obecnie wiele zabytków drewnianego budownictwa znajduje się w skansenach.

Skansen to krajoznawcze muzeum etnograficzne pod gołym niebem; eksponowane są w nim zabytki budownictwa ludowego, sprzęty i narzędzia danego regionu.

Słowo „skansen” wywodzi się z języka szwedzkiego i oznacza „szaniec”. Właśnie na terenach dawnych szaniec w Sztokholmie w 1891 r. powstało pierwsze na świecie muzeum etnograficzne na wolnym powietrzu. Z czasem muzeum to zaczęto nazywać skansenem; potem nazwa ta objęła kolejne, powstające ekspozycje.

Pierwsze muzeum o charakterze skansenu na ziemiach polskich powstało w 1906 r. we Wdzydzach Kiszewskich na Kaszubach. W 1927 r. otwarto Skansen Kurpiowski w Nowogrodzie Łomżyńskim.

Najważniejsze skanseny w polskich Karpatach:

Orawski Park Etnograficzny w Zubrzycy Górnej (1955 r.),
Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku (1958 r.),
Sądecki Park Etnograficzny w Nowym Sączu (1975 r.),
Skansen Wsi Pogórzańskiej im. prof. Romana Reinfussa w Szymbarku (1987 r.)

Mniejsze skanseny i wybrane obiekty typu skansenowego:

Chata Kawuloka w Istebnej,
Dwór w Łopusznej (filia Muzeum Tatrzańskiego w Zakopanem),
Muzeum Kultury Łemkowskiej w Zyndranowej,
Muzeum Kultury Ludowej w Sidzinie,
Muzeum Stara Chałupa w Milówce,
Prywatne muzeum-skansen w Laskowej,
Skansen drewnianego budownictwa ludowego w Dobczycach,
Skansen im. Józefa Żaka w Zawoi Markowej,
Skansen Zagroda-Muzeum Markowa,
Zagroda Korkoszów w Czarnej Górze (filia Muzeum Tatrzańskiego w Zakopanem),
Zagroda Sołtysów w Jurgowie (filia Muzeum Tatrzańskiego w Zakopanem).

Obiekty wykorzystywane jako bazy turystyczne:

Osada Turystyczna Czorsztyn w Kluszkowcach,
Skansen Pastewnik w Przeworsku,
Zespół rekreacyjny Polana Sosny w Niedzicy (dwór z Grywałdu, chata z Łapsz Niżnych).

Skanseny techniczne:

Muzeum im. ks. dra Henryka Ostacha w Kamiannej,
Muzeum Skansen Przemysłu Naftowego w Bóbrce koło Krosna,
Skansen Pszczelarski im. Bogdana Szymusika w Stróżach,
Skansen Taboru Kolejowego w Chabówce,
Zagroda Maziarska w Łosiu (filia Muzeum Dwory Karwacjanów i Gładyszów w Gorlicach).

Obecnie większość obiektów drewnianych znajduje się na Szlakach Architektury Drewnianej, które wytyczone są na terenie woj. śląskiego, małopolskiego i podkarpackiego.